

SOCIALINĖS BRANDOS PSICHODIAGNOSTINIO VERTINIMO GALIMYBĖS TEISMO PSICHOLOGIJOS EKSPERTIZĖJE

Gintaras Butkus

Valstybinė teismo psichiatrijos tarnyba prie Sveikatos apsaugos ministerijos

Raktažodžiai: *socialinė branda, tapatumo būvis, lojalumas referentinei grupei, intelekto galios ir sunkumai.*

supratingumas ir kristalizuotas intelektas, psichodiagnostiniu įvertinimu.

Santrauka

Straipsnyje analizuojamas socialinės brandos paaiškinimo iš specialistų pusės teismams poreikis bei išskiriami tikėtini socialinės brandos psichologiniai kriterijai ir jų vertinimo būdai. Teisinis socialinės brandos pagrindas išdėstytas LR BK 80-81 str. paskirtyje: užtikrinti, kad atsakomybė atitiktų šių asmenų amžių ir socialinę brandą; riboti laisvės atėmimo bausmės ir didinti auklėjamojo poveikio priemonių taikymo asmenims iki 21 m. amžiaus galimybes; padėti pakeisti gyvenimo būdą ir elgesį derinant baudimą už padarytą nusikalstamą veiką su jo asmenybės ugdymu, auklėjimu, neteisėto elgesio priežasčių šalinimu; sulaikyti nuo naujų nusikalstamų veikų padarymo. Lietuvos teismų praktikoje jaunų pilnamečių teisinė praktinė integracija į nepilnamečių justicijos sistemą susiduria su dideliais sunkumais, iš kurių pirmiausia pažymėtina socialinės brandos vertinimo kriterijų, metodikos bei specialistų, kurie padėtų įvertinti jauno pilnamečio socialinę brandą, deficitas. Psichologiniu požiūriu jauno pilnamečio socialinė branda glaudžiai susijusi su suaugusiųjų išangos ir paauglystės raidos laikotarpių lyginamąja analize. Raidos psichologijoje sėkmingais paauglystės įveikos kriterijais dažnai išskiriami apibrėžtas ir integruotas tapatumas, autonomiškumas ne tik nuo tėvų, bet ir bendraamžių grupinės įtakos, socialinių situacijų intelektualinis supratingumas. Teismo psichologų ekspertų teismams teikiamos naudingos žinios, padedančios sprendžiant socialinės brandos klausimą, galėtų būti susijusios su tapatumo būvio nustatymu ar tapatumo ypatumų aprašymu, tarpasmeninių santykių su tėvais ir bendraamžiais tyrinėjimo išvadomis, intelekto galių ir sunkumų, ypač atkreipiant dėmesį į tokius specifinius intelekto sudėtinius komponentus kaip socialinis

Įvadas

Pagal LR BK 81 str. 2 d., kurios redakcija įsigaliojo nuo 2003-05-01, šio kodekso 90–94 str. nuostatos (bausmių ir jų skyrimo ypatumai nepilnamečiams, bausmės vykdymo atidėjimas nepilnamečiui, nepilnamečio atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės, lygtinis atleidimas nuo laisvės atėmimo bausmės prieš terminą arba laisvės atėmimo bausmės jam pakeitimas švelnesne bausme), taip pat 82 str. 1 d. 1, 2, 3 ir 5 punktuose numatytos auklėjamojo poveikio priemonės (įspėjimas, turtinės žalos atlyginimas arba jos pašalinimas, nemokami auklėjamojo pobūdžio darbai, elgesio apribojimas) gali būti taikomos asmeniui, kuriam nusikalstamos veikos padarymo metu buvo suėję aštuoniolika metų, tačiau nebuvo suėję dvidešimt vieneri metai, jeigu teismas, atsižvelgęs į padarytos nusikalstamos veikos pobūdį, motyvus bei kitas bylos aplinkybes, o prireikus – į specialisto paaiškinimus ar išvadą, nusprendžia, kad toks asmuo pagal socialinę brandą prilygsta nepilnamečiui ir baudžiamosios atsakomybės ypatumų taikymas jam atitiktų šio kodekso 80 str. numatytą paskirtį (užtikrinti, kad atsakomybė atitiktų šių asmenų amžių ir socialinę brandą; riboti laisvės atėmimo bausmės ir didinti auklėjamojo poveikio priemonių taikymo šiems asmenims galimybes; padėti pakeisti gyvenimo būdą ir elgesį derinant baudimą už padarytą nusikalstamą veiką su jo asmenybės ugdymu, auklėjimu, neteisėto elgesio priežasčių šalinimu; sulaikyti nuo naujų nusikalstamų veikų padarymo). Ši redakcija įsigaliojo po to, kai tais pačiais metais Europos Tarybos Ministrų komitetas rekomendacijoje Nr. R (2003) 20, išskirdamas užsitetusio perėjimo į pilnametystę aplinkybę, pabrėžė, jog valstybėms narėms svarbu numatyti galimybes, kad asmenims iki 21 m., teisėjui nusprendus, jog pagal brandą ir atsakingumą jie neprilygsta suaugusiems, būtų taikomos nepilnamečiams numatytos procesinės taisyklės bei intervencija (8). Būtent šioje redakcijoje išskiriamas konkretus amžiaus limitas bei teisiškai reikšminga kategorija

– branda. Savo ruožtu ši rekomendacija nuosekliai įgyvendino tarptautiniuose teisės aktuose keltus jaunų pilnamečių baudžiamosios atsakomybės klausimus – Jungtinių Tautų standartinėse minimalios nepilnamečių teisenos įgyvendinimo Pekino taisyklėse (1985-11-29), Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacijoje Nr. R(87)20 dėl socialinės reakcijos į nepilnamečių nusikalstamumą (1987-09-17), Jungtinių Tautų nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos Rijado gairėse (1990-12-14). Juose rekomenduojama šalių narių Vyriausybėms, esant reikalui, peržiūrėti įstatymus, susijusius su jauno amžiaus pilnamečiais teisės pažeidėjais, kad atitinkami teismai turėtų galimybę priimti nuosprendžius, kurie savo prigimtimi yra auklėjamojo pobūdžio ir skatina socialinę integraciją, taip pat stengtis išplėsti nepilnamečiams įtvirtintų principų taikymą ir jauniems pilnamečiams teisės pažeidėjams. Rijado gairėmis išsakyta principinė pozicija apie jaunimo nusikalstamo elgesio universalumą: „jaunuolių elgesys, neatitinkantis visuotinių socialinių normų ir vertybių, dažnai yra sudedamoji brendimo ir augimo dalis ir daugelis žmonių jį savaime išauga“ (13). Tuo tarpu Pekino taisyklėmis apibrėžta baudžiamosios atsakomybės amžiaus ir vertinamų reiškinų nuostata: „tose teisinėse sistemose, kur pripažįstama nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės amžiaus sąvoka, žemiausia šio amžiaus riba neturi būti nustatoma nuo pernelyg jauno amžiaus, atsižvelgiant į emocinę, protinę ir intelektinę jaunuolio brandą“ (14). Tarptautiniuose teisės aktuose netiesiogiai pripažįstami tam tikri teoriniai-metodiniai jaunų pilnamečių socialinės brandos vertinimo sunkumai, todėl rekomenduojama skatinti ir remti lyginamuosius nepilnamečių nusikalstamumo ir jauno amžiaus pilnamečių asmenų nusikalstamumo ypatybių bei šioms amžiaus grupėms tinkamų perauklėjimo ir socialinės integracijos priemonių tyrimus. LR baudžiamojo kodekso komentaro, kuris kaip tik skirtas pateikti mokslinę teorinę kiekvieno Kodekso straipsnio analizę, jame vartojamų teisės terminų ar tam tikrų žodžių tikrosios prasmės ir reikšmės aiškinimą, I dalyje (2004) socialinės brandos kategorija paminėta kelis kartus: a) aprašant, kad kitos bylos aplinkybės – nusikalstamos veikos dalykas, jos padarymo būdas, įrankiai, priemonės, laikas, vieta, tikslas ir pan. – turi rodyti nepakankamą socialinę aštuoniolikos-dvidešimties metų asmens brandą; b) apibrėžiant, kad socialinė branda – fizinio ir psichinio asmenybės brandumo pakopa, kurią skirtingi asmenys pasiekia skirtingo amžiaus; c) konstatuojant, kad vykdyti socialines savo kaip suaugusiojo pareigas ir priprasti prie tokio socialinio vaidmens, reikia nemažai laiko; d) išskiriant socialiai nebrandžių asmenų nusikalstamų veikmų priežastis – dažnai glūdinčias vaikystėje, tokie asmenys dažnai būna priklausomi nuo savo tėvų, gyvena kartu su jais, nėra sukūrę savo šeimų, tebesimoko, dar nedirba, laisvalaikį leidžia su

vaikystės draugais, tad jų nusikalstamos veikos dažnai būna vaikiškos, neapgalvotos, padarytos kartu su nepilnamečiais bendrininkais; e) aprašant nepilnamečių socialinę brandą, ji atskleidžiama turimų žinių kiekiu, požiūriu į aplinką ir supančius asmenis, gebėjimu vertinti visuomenės keliamus reikalavimus atitinkamo amžiaus žmonėms ir savo vietos supančioje aplinkoje žinojimu, gebėjimu numatyti savo veikos padarinius ir juos planuoti, kritikuoti ir būti savikritiškam, atkakliu užsibrėžtų tikslų siekiu, galėjimu kontroliuoti savo emocijas ir veiksmus kritinėse situacijose bei kt.; f) nepilnamečių socialinę brandą siejant su emocine branda bei tam tikrais intelektinių gebėjimų lūkesčiais, tačiau visumoje išlaikant valinio komponento prioritetą – socialinių ir emocinių „elementų nevisavertiškumas dėl nepakankamo asmens išsivystymo lygio paprastai deformuoja ir valinį subjekto momentą“ (6). Tokiu būdu teisiškai vertinant socialinės brandos lygį pagrindiniu nagrinėjimo objektu turėtų būti ne tiek pati nusikalstama veika, kiek jaunatviškas, paaugliškas mąstymo būdas, veikimo priežastys, elgesys prieš nusikalstamos veikos padarymą bei po jo ir kt. Tokiam aplinkybių turiniui nustatyti svarbu, jog visapusiška informacija apie aplinkybes, kurias vertindamas teisėjas turėtų nuspręsti, ar asmuo pagal socialinę brandą prilygsta nepilnamečiui, būtų surenkama ikiteisminio tyrimo metu ir teisėjas, spręsdamas šį klausimą, disponuotų pakankamomis žiniomis apie jaunuolio gyvenimo būdą, nusikalstamos veikos padarymo aplinkybes, jo paties požiūrį į savo veiką. ES šalių, tokių kaip Vokietija, ilgalaikė ir nuosekli patirtis ne tik praktiškai įgyvendinant tarptautinių teisės rekomendacinių normų, liečiančių jaunų suaugusių baudžiamosios atsakomybės teiseną, bet ir inicijuojama tų normų perspektyvinė plėtra (pavyzdžiui, galimybė taikyti baudžiamosios atsakomybės ypatumus dar platesniam ratui asmenų – 21-24 m. jauniems suaugusiems), tuo pačiu nubrėžia ir naują teisinio socialinės brandos vertinimo perspektyvą, kai nomotetinį požiūrį keičia ideografinis: Vokietijos Aukščiausiasis Federalinis Teismas išaiškino, jog jaunas pilnametis pagal brandą prilygintinas nepilnamečiui, jei „elementai rodo, jog ženklus asmenybės vystymasis dar laukia ateityje“, t. y. teismas remiasi ne įsivaizduojamu nepilnamečiu (jo prototipu), bet kaskart vertina kiekvieno asmens brandą ir vystymosi ypatumus (8).

Straipsnio probleminis klausimas – kokias naudingas žinias galėtų suteikti teismo psychologai ekspertai teismams, sprendžiantiems jaunų suaugusių asmenų socialinės brandos klausimą?

Tyrimo tikslas: išanalizuoti socialinės brandos paaiškinimo iš specialistų pusės teismams poreikį bei išskirti tikėtinas socialinės brandos psichologinius kriterijus ir jų vertinimo būdus.

Tyrimo medžiaga ir metodas

Tyrimo tikslu išanalizuota teisinė ir psichologinė su socialine branda susijusi literatūra, atlikta lyginamoji raidos psichologijos analizė socialinės brandos vertinimo aspektu.

Teisės instituto atliktas tyrimas nustatė, kad nuo 2005-01-01 iki 2009-12-31 BK 81 str. 2 d. nuostatų taikymo klausimas Lietuvoje išnagrinėtose bylose buvo iškeltas tik 36 atvejais (statistiškai po 7,2 karto per metus), iš jų tik 8 bylose šios nuostatos buvo taikytos. Be to, buvo nustatyta, kad tik du kartus tarp tirtų atvejų nuostatų taikymo klausimą teismas iškėlė savo iniciatyva, visais kitais atvejais socialinės brandos klausimą kėlė gynybos pusė, pateikdama surinktus duomenis. Iš jų 11 kasaciniame skunde, ir nei vienu atveju LR Aukščiausiasis Teismas BK 81 str. 2 d. nepritaikė (9). 2013 m. atliktas kitas kokybinio pobūdžio teismų praktikos tyrimas, kurio metu išanalizuota 23 įvairių institucijų LR teismų sprendimų, priimtų 2006-2012 metais, kuriuose buvo keliamas BK 81 straipsnio 2 dalies nuostatų taikymas. 21 atveju klausimą inicijavo gynyba, 2 – teismas savo iniciatyva (5). Taip pat nustatyta, kad daugeliu atveju duomenis, daugumą kurių sudarė medicininiai dokumentai, asmenį charakterizuojanti medžiaga, o žymiai rečiau – privačių ekspertų ar asmenų, turinčių specialiąsias žinias, pateiktas konsultacines išvadas, – savo iniciatyva rinko pats kaltinamasis ir/ar jo gynėjas, kuris visais atvejais prašė skirti teismo psichiatrijos-psichologijos ekspertizę, bet toks prašymas buvo patenkinamas tik 3 bylose, o kitose 2 buvo nutarta teismo posėdyje apklausti specialistus – psichologus ir/ar psichiatrus. Kitais atvejais tokie gynybos prašymai buvo atmesti, iš esmės nepateikiant jokių svarių motyvų. Be to, kaltinimo pusė nei vienoje byloje nepalaikė gynybos prašymo, net ir tais atvejais, kai teismo nuosprendžiu buvo taikytos BK 81 str. 2 d. nuostatos. Tokiu būdu keltina prielaida, kad teismai ir prokurorai BK 81 str. 2 d. nuostatos taikymą sieja išimtinai su baudžiamosios atsakomybės švelninimu, todėl prašymus ją taikyti vertina itin skeptiškai, ignoruojant bet kokią galimybę nepakankamai socialiai brandžiam jaunuoliui užtikrinti papildomas jo procesinių teisių ir teisėtų interesų apsaugos garantijas (5). Tuo tarpu Vokietijoje, kurioje po 1953 m. reformos visi jauni pilnamečiai, padarę nusikalstamą veiką, stoja prieš jaunimo teismą, ir nuo 1990 m. net 64 proc. visų jaunų pilnamečių, pažeidusių baudžiamąją teisę, buvo teisiami pagal Jaunimo teismo įstatymą, atitinkantį LR BK 81 str. 2 d. nuostatas, ir tai aiškiai parodo, kad jaunų pilnamečių integracija į nepilnamečių justicijos sistemą buvo sėkmingai pritaikyta praktikoje (8). Didžiojoje Britanijoje, neturinčioje atskiros jaunimo teismų praktikos, sulaikius jauną asmenį, dėl kurio pilnametystės kyla bent menkiausias abejonės, nedelsiant užtikrinama galimybė naudotis visomis nepilnamečiams skirtomis papildomomis procesinėmis garantijomis

(8). Atsižvelgiant į šiuos faktus, esminis klausimas – kodėl Lietuvoje akivaizdžiai stringa jaunų pilnamečių teisinė praktinė integracija į nepilnamečių justicijos sistemą? Atliktas teisėjų nuomonės tyrimas (2007 m.) atskleidžia palankias jų nuostatas BK 81 str. 2 d. atžvilgiu (4). Siekiant išsiaiškinti problemas, su kuriomis susiduria teisėjai, taikydami BK normas ir skirdami bausmes konkrečiose bylose, buvo parengta speciali teisėjų ekspertinės apklausos anketa. Joje be bendrųjų klausimų apie BK nustatytų sankcijų atitikimą nusikalstamų veikų pavojingumui, teisėjų buvo prašoma nurodyti ir konkrečius BK bendrosios ir specialiosios dalies straipsnius arba atskiras jų nuostatas, trukdančias individualizuoti bausmes, taip pat pateikti pasiūlymų dėl jų tobulinimo. Kai kurie teisėjai pažymėjo, jog susiduria su nemažomis problemomis ir neiškumais praktiškai taikydami minėtas BK straipsnių nuostatas, susijusias su nepilnamečių ir kitų asmenų nuo 18 iki 20 m. amžiaus socialinės brandos įvertinimu, kadangi įstatyme nekonkretizuojama, kaip ji suprantama, nėra įteisintos metodikos ją nustatyti, taip pat nėra specialistų, kurie padėtų įvertinti jauno pilnamečio socialinę brandą, todėl dažniausiai atsakoma tai daryti. Kaip išeitį iš susidariusios nuostatų taikymo aklovietės teisėjai rekomendavo „dažninti“, esant pagrindui, aptariamam įstatymo nuostatas, ir tokiu būdu kaupti atitinkamą metodinę patirtį. Nepaisant įstatymo leidėjo suteiktos teismui teisės savarankiškai spręsti jauno pilnamečio socialinės brandos klausimą, teisės specialistai tuo pačiu pripažįsta, kad jaunuolių, padariusių nusikalstamą veiką, socialinės brandos samprata, jos turinio nustatymas nėra tik teisinis klausimas, jis susijęs su psichologijos, pedagogikos, sociologijos ir kriminologijos mokslais, t. y. gali būti tarpdisciplininiu lygmeniu (8). Kita vertus, teisinėje mokslinėje literatūroje pabrėžiama, kad teismo psichologijoje nėra nei teorinio, nei metodinio pagrindo nustatyti asmens socialinę brandą, nėra suformuluotų socialinės brandos vertinimo kriterijų, todėl net teismui pasitelkus ekspertus, nėra aišku, ką jie turi iširti ir nustatyti (8). Socialinės brandos sąvokos nėra psichologijos žodyne, taip pat ši sąvoka ar kita panaši savo turiniu neaprašyta jokiuose lietuvių kalba moksliniuose straipsniuose. Apibrėžtos tik iš dalies susijusios sąvokos – socialumas, socialinis atsilikimas, socialinis protas, sociopatinė asmenybė, subrendimas, branda, emocinė branda, infantilizmas, įtaigumas (2). Kita vertus, specialioje mokslinėje literatūroje skirtoje jauno pilnamečio brandos klausimams lygiai greičiau naudojamos įvairios kategorijos – psichologinė branda, moralinė branda, psichosocialinė branda (9). Teismui sprendžiant BK 82 str. 1 d. nuostatų pritaikymą, svarbus ne tiek socialinės brandos turinio nustatymas, kiek jauno suaugusiojo individualių ypatumų prilyginimas nepilnamečiui, t. y. keliamas klausimas, kiek jaunas suaugusysis išlieka

nesubrendęs raidos psichologijos požiūriu, kokie saviti psichologiniai požymiai gali paliudyti, kad jaunas suaugusysis vis dar išlieka paauglystės psichosocialiniame amžiuje. Klasikinė asmenybės raidos teorija psichologijoje laikytinas E. Eriksono (1964) aštuonių psichosocialinės raidos pakopų modelis, kuriame paauglystės psichosocialinė krizė apibūdinama dviem alternatyvomis – tapatybė arba vaidmenų sumaištis (7). Paauglystės laikotarpiu išmokstama patirti vidinį vientisumą, suvokiant ryšį tarp savęs praityje ir dabartyje bei ateityje, koku siekiama būti, todėl kartu ugdomas ir asmenybės kryptingumas (a). Kita paauglystės užduotis – suvokti kitų lūkesčių savo atžvilgiu ir savo paties pasirinkimų sąsajas ir skirtumus, iš to formuojasi autonomiškumo savivoka (b). Dar viena užduotis – skirtingų vaidmenų skirtinguose kontekstuose laipsniška integracija, kurios pagrindu formuojasi vertybių hierarchija (c). Tokiu būdu paauglystės sėkmingą “posūkį” į jaunystės amžių atskleidžia išsiugdytas aiškus, apibrėžtas ir integruotas savasties jausmas – tapatybė; o nesėkmingą – intymumo vengimas, baiminantis netekti savęs, vaidmenų painiava. J. Marcia (7) praplėtė E. Eriksono tapatumo krizės modelio empirinio pritaikymo galimybes, įvesdamas du kintamuosius, kurie nustatomi per maždaug pusvalandį trunkantį pusiau struktūruotą interviu. Pirmasis kriterijus – krizė – susijęs su aktyviu paauglio alternatyvų tyrinėjimu, kurios gali būti dichotomiškai apibrėžiamos kaip jausmų sumaištis, nerimas, nepasitenkinimas arba priešingai – aktyvios pastangos išspręsti vidinį konfliktą, siekinat vientisumo jausmo. Antrasis kriterijus – įsipareigojimas – dichotomiškai vertinamas kaip nesavarankiškas arba savarankiškas sprendimų priėmimas. Kriterijų kombinacijos pagrindu galimi keturi skirtingi tapatumo būviai: neaiškus tapatumas, nesavarankiškas tapatumas, tapatumo moratoriumas ir pasiektas tapatumas. Tapatumo būviai, gali būti vertinami ir kaip skirtingos raidos pakopos, nes pirmasis iš esmės reiškia nebrandžiausią būvį, o paskutinis – brandžiausią. A. S. Watermano (11) teigimu, prasidedant paauglystei individas išgyvena arba neaiškaus arba nesavarankiško tapatumo būvį, ir tik apie 17-18-uosius metus prasideda sparčios permainos. Tokiu būdu jei pereinamuoju į suaugystę laikotarpiu išlieka dominuojančiais mažiau brandūs tapatumo būviai – neaiškus tapatumas ar nesavarankiškas tapatumas – tikėtina, kad toks tapatumas gali būti pripažintinas vienu svarbiu elementu rodančiu, jog “ženklus asmenybės vystymasis dar laukia ateityje”. Vėlesni tapatumo tyrėjai tapatumo būvius pradėjo vertinti pagal skirtingas paauglių interesų sritis, pažymėdami, kad pastarosiose gali būti visiškai skirtingi to paties paauglio tapatumo būviai (10). Būtent tuo pagrindu L. Bennionas ir G. Adamsas (1) sukūrė ego tapatumo būsenų vertinimų metodiką, kuria atskirai vertinamos J. Marcia aprašytos būklės pagal ideologijos (religiniai įsitikinimai, politinės pažiūros,

profesijos pasirinkimas, gyvenimo stilius) ir tarpasmeninių santykių (draugystė, partnerio paieškos, lyčių vaidmenys, laisvalaikio leidimas) sritis. Lietuvoje EOMEIS-2 klausimynas adaptuotas A. Vaičiulienės iniciatyva 2000 m. VPU Psichologijos katedros bazėje, ir 2000-11-10 psėdyje rekomenduota kaip metodinė priemonė skirta psychologams (10). Tokiu būdu jauno suaugusio asmens tapatumo būvio, ypač tarpasmeninių santykių srityje, nustatymas moksliskai pripažįstama metodika galėtų būti vienu iš “specialistų paaikškinimų”, kurie teismui būtų naudingi, sprendžiant socialinės brandos klausimą. Tarpasmeninių santykių sritį išskiriame dėlto, kad socialinėje psichologijoje gerai žinomas paaugliams būdingas lojalumo referentinei grupei fenomenas. Būtent grupė, su kuria paauglys tapatinasi, įtakoja jo vertybes bei elgesio motyvaciją, tuo tarpu buvusi psichologinė priklausomybė nuo tėvų, kitų anksčiau reikšmingų suaugusių autoritetų silpsta (emancipacijos fenomenas). LR baudžiamojo kodekso komentare buvo paminėta, kad socialiai nebrandžių asmenų nusikalstamos veikos dažnai būna vaikškos, neapgalvotos, padarytos kartu su nepilnamečiais bendrininkais, jie gyvena su tėvais, yra jų išlaikomi, o laisvalaikį leidžia su vaikystės draugais. Šiame kontekste specialistas – teismo psichologas – teismui gali suteikti naudingų žinių ne tik apie tapatumo ypatumus, bet ir jauno suaugusio referentinės grupės ypatumus, jo vaidmenį šioje grupėje, santykį į tokią grupę, ir kaip įvykdyta nusikalstama veika susijusi su referentine grupe. Tokių sudėtingų duomenų gavimas įmanomas tik profesionalaus pusiau struktūruoto interviu dėka, gauti duomenys turėtų būti analizuojami trianuliacijos principu, remiantis duomenimis baudžiamojoje byloje surinktais duomenimis tiek apie pačią veiką, tiek iš asmenį charakterizuojančios medžiagos, derinat nustatytus tapatumo būvius su jauno suaugusiojo asmenybės emancipacijos/konformiškumo klausimais: realistinis gyvenimo planavimas ar gyvenimas šia diena (išsiaiškinami specialybės, šeimos sukūrimo, įsidarbinimo planai, atsakomybės suvokimas, iniciatyvos demonstravimas); savarankiškumas nuo tėvų ar atramos poreikis, bejėgiškumas (išsiaiškinami santykiai su tėvais, materialinis ir psichologinis savarankiškumas, kiek ir kaip svarbi tėvų nuomonė ir valia); savarankiškumas nuo draugų ar lojalumas grupei (išsiaiškinama, koks santykis su draugu ar draugų grupe, ar grupėmis, jų puoselėjamos vertybės, įtaka); atsakingumas ar legvabūdiškumas požiūryje į darbą, mokslus (išsiaiškinama pareiga ir atsakomybė išsilavinimui, darbinei veiklai, profesinės karjeros siekiamybei, savirealizacijai); demonstratyvus ar sakingas savęs išorinis pateikimas (išsiaiškinama, kiek išlieka paaugliškas noras atkreipti į save dėmesį ryškiomis spalvomis, aksesuarais, atributais, aprangos stiliumi, šukuosenomis ir kt.); realistiškas kasdienybės išnaudojimas ar narcizišku-

mas, išsiaiškinamas asmens kasdienis užimtumas – naudingos veiklos, hedonizmas, savo vertės pojūtis; santykių patvarumas ar trumpalaikiškumas; seksualinių troškimų integruotumas į bendrą santykių kontekstą ar paaugliškas egoizmas; emocijų refleksija ar paaugliška nuotaikų kaita be refleksijos. Šalia jauno suaugusiojo tapatumo, tarpasmeninių santykių su tėvais ir bendraamžiais tyrinėjimo, dar vienos specialisto psichologo teikiamos teismui naudingos žinios, sprendžiant socialinės brandos klausimą, gali būti intelekto galių ir sunkumų aprašymas. Paradoksalu, kad standartizuota lietuviška suaugusiųjų intelekto įvertinimo ir tyrimo metodika WAIS-III(LT) klinikinių psichologų dažniausiai naudojama siaurame protinio atsilikimo diagnozės pagrindimo kontekste. Tuo tarpu atsižvelgiant į Pekino taisyklėse išsakytą poziciją dėl būtinybės įvertinti jaunuolių protinę ir intelektinę brandą, LR baudžiamojo kodekso komentare paminėta nuostata, kad socialinė branda atskleidžiama ir per asmens gebėjimą numatyti savo veikos padarinius ir juos planuoti, t. y. per “paauglišką” mąstymo būdą, svarbiau už IQ, bendro, verbalinio, neverbalinio, koeficientų, indeksų nustatymą tampa tokių intelekto sunkumų atskleidimas, kurie gali paliudyti apie jauno suaugusiojo socialinio mąstymo trūkumus, socialinių situacijų supratimo nebrandumą, kai bendras intelekto IQ išlieka normos ribose. VU Specialiosios psichologijos laboratorijos paruoštuose metodikos vadovo priemonėse išskiriamas toks specifinis gebėjimas kaip socialinis supratingumas, kurio nustatymas galios/sunkumo kontekste grindžiamas supratingumo ir paveiklėlių išdėstymo subtestų rezultatais, lyginant jų nuokrypį nuo subtestų bendro vidurkio. Sudėtingesniu konstruktu, savotiškai pratęsiiančiu ir praplečiančiu siauresnės reikšmės socialinį supratingumą, galima laikyti kristalizuotą intelektą, kuris vertinamas prie minėtų dviejų subtestų rezultatų, įtraukus dar trijų subtestų duomenis: informacijos, panašumų ir žodyno. Kristalizuotas intelektas, dažnai vadinamas tvirtuoju, susijęs su gyvenimo eigoje kaupiamais įgūdžiais bei žiniomis, kurios panaudojamos sprendžiant problemas, vaizdžiai palyginamas su “programine įranga”, naudojančia kultūrinės aplinkos resursus (3). Tuo tarpu priešingas kristalizuotam – takasis arba fluidinis intelektas, kuris labiau susijęs su įgimtais gebėjimais galvoti mąstyti, t. y. fundamentaliais sugebėjimais apdoroti informaciją ir spręsti problemas. Toks intelektas, kad ir veikimas patirties, išlaiko smegenų veiklos apriori, jis tarsi smegenų mechaninė įranga (3). Abiejų intelektų tyrimai atskleidžia, kad su amžiumi lankstusis intelektas tolydžiai pradeda silpnėti – maždaug apie 30 gyvenimo metus; tuo tarpu kristalizuoto įverčiai su amžiumi didėja, kol gilioje senatvėje padeda silpnėti (3). Tokiu būdu keltina prielaida, kad jaunų suaugusiųjų, kurie išlaiko “paauglišką” mąstymo būdą, kristalizuotas intelektas

vertintinas kaip kliniškai reikšmingas sunkumas lyginant su kitais intelekto komponentais. Jaunų suaugusiųjų tapatumo, tarpasmeninių santykių, socialinio supratingumo, kristalizuoto intelekto ypatumų sankloda gali būti svarbi ir kitu ekspertinio darbo aspektu: kai svarstomas lengvą protinį atsilikimą turinčių asmenų riboto pakaltinamumo klausimą. Pagal dabar galiojančias metodines teismo psichiatrijos rekomendacijas asmenys turintys lengvą protinį atsilikimą iš esmės patenka į galinčių suprasti savo veiksmų esmę ir juos valdyti kategoriją, su kai kuriomis išlygomis pripažįstant, kad su lengvu protiniu atsilikimu asmenys, jei jie pasižymi tam tikromis asmenybės savybėmis (įtaigumas, infantiliškumas), atsižvelgiant į nusikalstamos veikos aplinkybes, kuriose tokių savybių įtaka reikšminga, gali ir ne visiškai suprasti savo veiksmų esmę ir juos valdyti. Kita vertus, tokių savybių objektyvaus įvertinimo galimybės gana ribotos, todėl išvada, kuri būtų grindžiama tapatumo, grupinio poveikio normomis, įvertinus kliniškai reikšmingus gilesnius intelekto komponentų tokių kaip, socialinis supratingumas, kristalizuotas intelektas, sunkumus nei aprašoma lengvo protinio atsilikimo simptomatikoje, būtų labiau korektiška ir patikima.

Išvados

1. Tarptautiniuose teisės aktuose, susijusiuose su jaunų pilnamečių ir nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės klausimais, priimta principinė nuostata, kad jaunuolių elgesys, neatitinkantis visuotinių socialinių normų ir vertybių, dažnai yra sudedamoji brendimo ir augimo dalis ir daugelis žmonių jį savaime išauga, todėl rekomenduojama riboti laisvės atėmimo bausmės ir didinti auklėjamojo poveikio priemonių taikymo šiems asmenims galimybes, suteikiant galimybes pakeisti gyvenimo būdą ir sulaikyti nuo naujų nusikalstamų veikų padarymo.

2. Lietuvos teismų praktikoje jaunų pilnamečių teisinė praktinė integracija į nepilnamečių justicijos sistemą susiduria su dideliais sunkumais, iš kurių, pirmiausia pažymėtina socialinės brandos vertinimo kriterijų, metodikos bei specialistų, kurie padėtų įvertinti jauno pilnamečio socialinę brandą, deficitas.

3. Psichologiniu požiūriu jauno pilnamečio socialinė branda glaudžiai susijusi su suaugusiųjų išangos ir paauglystės raidos laikotarpių lyginamąja analize. Raidos psichologijoje sėkmingais paauglytės įveikos kriterijais dažnai išskiriami apibrėžtas ir integruotas tapatumas, autonomiškumas ne tik nuo tėvų, bet ir bendraamžių grupinės įtakos, socialinių situacijų intelektinis supratingumas.

4. Teismo psichologų ekspertų teismams teikiamos naudingos žinios, padedančios sprendžiant socialinės brandos klausimą, galėtų būti susijusios su tapatumo būvio nustatymu

ar tapatumo ypatumų aprašymu, tarpasmeninių santykių su tėvais ir bendraamžiais tyrinėjimo išvadomis, intelekto galių ir sunkumų, ypač atkreipiant dėmesį į tokius specifinius intelekto sudėtinius komponentus kaip socialinis supratingumas ir kristalizuotas intelektas, psichodiagnostiniu įvertinimu.

5. Psichologinio socialinės brandos aspekto tyrimas turėtų būti prilygintas sudėtingai teismo psichologijos ekspertizei, atliekamai kaip aprašomosios tyrimo strategijos atvejo analizės porūšiui, naudojant kiekybinio ir kokybinio tyrimo metodus.

Literatūra

- Bennion LD, Adams GR. A revision of the extended version of the objective measure of ego-identity status: an identity instrument for use with late adolescents. *Journal of Adolescent Research* 1986; 1:183–198.
<https://doi.org/10.1177/074355488612005>
- Bagdonas A., Rimkutė E. *Anglų-lietuvių kalbų psichologijos žodynas*. VU leidykla, 2013.
- Baltes PB. *Lifespan development and the brain*. Cambridge, UK. Cambridge University Press, 2006.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511499722>
- Dapšys A., Misiūnas J., Čaplinskas A. Basmės individualizavimo teisinės problemos. *Teisės instituto mokslo tyrimai*. Vilnius. Teisės institutas, 2008; 5: 35–37.
- Gaidelytė D. Probleminiai nekaltumo prezumpcijos aspektai, įrodinėjant jauno pilnamečio nepakankamą socialinę brandą. *Socialinių mokslų studijos*, 2013; 5(3): 945-969.
<https://doi.org/10.13165/SMS-13-5-3-156>.
- LR baudžiamojo kodekso komentaras I dalis. Vilnius. Vilniaus spauda, 2004.
- Marcia JE. The ego identity status approach to ego identity. In Marcia JE, Waterman AS, Matteson DR, Archer SL, Orlofsky JL (Eds.), *Ego Identity: A Handbook for Psychosocial Research*. New York. Spring Verlag 1993.
- Prapiestis J. LR baudžiamojo kodekso komentaras, bendroji dalis. Vilnius. Registrų centras, 2004.
- Ūselė L. Socialinės brandos sampratos ir turinio problema sprendžiant jaunų pilnamečių (18–20 metų) baudžiamosios atsakomybės klausimą. Vilnius. Teisės institutas, 2011; 78: 182–195.
- Ūselė L., Dobrynina M. Nepilnamečių baudžiamosios atsakomybės ypatumų taikymo 18-20 metų jaunuoliams Lietuvoje tyrimas. Vilnius. Teisės institutas, 2012.
- Vaičiulienė A. Asmenybės tapatumo įvertinimas. Vilnius. VPU, 2001.
- Waterman AS. Developmental perspectives on identity formation: from adolescence to adulthood. In Marcia JE, Waterman AS, Matteson DR, Archer SL, Orlofsky JL (Eds.), *Ego identity: A Handbook for Psychosocial Research*. New York. Spring Verlag 1993.
- United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (Riyadh Guidelines). Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 45/112 of 14 December 1990.
<https://www.crin.org/en/docs/resources/publications/hrbap/IHCRC/UnitedNationsGuidelinesforthePreventionofJuvenileDelinquency.pdf> (2017-09-04)
- United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile justice (“The Beijing Rules”). Adopted by General Assembly resolution 40/33 of 29 November 1985. <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/beijingrules.pdf> (2017-09-04)

THE POSSIBILITIES FOR A PSYCHODIAGNOSTIC ASSESSMENT OF SOCIAL MATURITY IN THE PSYCHOLOGICAL FORENSIC EXPERTISE

G. Butkus

Key words: social maturity, identity status, loyalty for the reference group, intellectual capacity and difficulties.

Summary

The goal of this presentation is to analyse the importance of an expert input on social maturity for the courts and to identify the criteria for social maturity with the methods of their evaluation. The legal background of social maturity laid down in article 80-81 of the Lithuanian Republic Criminal Code: to make sure that a criminal liability corresponds with the age and social maturity of individuals under 21 y. o. to increase the practice of corrective measures which contribute to a personality development and a positive change in lifestyle and behaviour, to prevent further delinquency. The practical integration of young adults into the juvenile justice system in the Lithuanian judicial practice faces serious difficulties due to the lack of criteria for assessing social maturity, methodology and experts who could determine the social maturity of a young adult. From the psychological point of view, the social maturity of young adults is closely connected with a comparative analysis between the development of adolescence and the beginning of adulthood. Criteria for a successful transition identified by the developmental psychology are: defined and integrated identity, autonomy and independence from the influence of both parents and peer groups, intellectual understanding of social situations. The relevant knowledge given by the forensic psychologists to judges when deciding issues of social maturity could be related to a determination of identity status, description of identity peculiarities, analysis of interpersonal relationships with parents and peers, intellectual capacity and its difficulties when paying a particular attention to specific components of intelligence like the social understanding and crystallised intelligence.

Correspondence to: ginbut@gmail.com

Gauta 2017-09-29